

КОГНІТИВНІ СТИЛІ ЯК ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТІСНИХ РИС

У статті представлені результати теоретичного аналізу когнітивно-стильового підходу до особистісних характеристик інтегральної індивідуальності як цілісної ієрархічної системи. Когнітивні стилі розглядаються як один із рівнів детермінації особистісних рис і регуляторів поведінки індивідуальності.

Ключові слова: когнітивні стилі, індивідуальний стиль, стильова сфера особистості, особистісні риси, індивідні відмінності, особистісні відмінності, формальний підхід.

In the article the results of theoretical analysis of cognitive-styles approach are presented to descriptions of personalities of integral individuality as integral hierarchical system. Cognitive styles are examined as one of levels of determinate of lines of personalities and regulators of conduct of individuality.

Key words: cognitive styles, individual style, stylish sphere of personality, lines of personalities, individual differences, differences of personalities, formal approach.

Уже декілька десятиліть тривають наукові суперечки між прихильниками особистісного й ситуативного підходів у поясненні поведінки та вчинків людини. Перші вважають, що детермінантами поведінки є особистісні риси (тому потрібно вимірювати ці риси за допомогою опитувальників, тестів і передбачати відповідні їм особливості поведінки). Другі стверджують, що вчинки людини визначаються ситуативними чинниками, тому, комбінуючи характеристики ситуації, можна змусити людину поступити всупереч своїм особистісним рисам.

Особливе місце в цій суперечці належить когнітивно-стильовому підходу до детермінації як самих особистісних рис, так і ситуативної поведінки людини. Когнітивні стилі – це індивідуально-своєрідні способи переробки інформації, які характеризують специфіку складу розуму конкретної людини й відмітні особливості її інтелектуальної поведінки. У когнітивно-стильових дослідженнях у сфокусованій формі виявилися представленими питання, осмислення яких є надзвичайно актуальним для сучасної психології, зокрема питання, що стосуються ролі когнітивного чинника в психічній організації індивіда, детермінації його особистісних рис, регуляції індивідуальної поведінки, механізмів різноманіття проявів пізнавальної активності суб'єкта, психологічної неоднозначності показників використовуваних психодіагностичних методик тощо.

Предметом аналізу статті є когнітивні стилі як детермінанти формування особистісних рис.

Наше припущення полягає в тому, що когнітивні процеси (відчуття, сприймання, пам'ять) в ранньому онтогенезі, уже в перші тижні після народження дитини, починають активно розвиватись і функціонувати (зорове й слухове зосередження, сприйняття й упізнавання найближчих людей, яке проявляється в «комплексі поживлення» тощо). Тоді як елементарні особистісні підструктури психіки формуються значно пізніше, на базі вже діючих пізнавальних процесів. Ми припускаємо, що на розвиток власне особистісних ком-

понентів психіки (мотиваційно-потребової та афективної сфери) активно впливають способи сприймання, кодування, структурування, збереження, репрезентації й розуміння сигналів довкілля (інформації), які, у свою чергу, складають основу індивідуального когнітивного стилю особистості. Таким чином, комплексне дослідження основних когнітивних стилів (*полезалежність/полenezалежність, вузький/широкий діапазон еквівалентності, вузькість/широта категоризації, ригідний/гнучкий пізнавальний контроль, толерантність до нереалістичного досвіду, вузькість/широта сканування, згладжування/загострення, імпульсивність/рефлексивність, конкретна/абстрактна концептуалізація, когнітивна простота/складність*) може бути ефективним засобом аналізу детермінант формування окремих особистісних рис і поведінки (у широкому контексті) індивідуальності в різних життєвих ситуаціях.

Мета повідомлення полягає в аналізі когнітивно-стильових детермінант формування особистісних рис з позиції когнітивно-стильового підходу.

Психологія когнітивних стилів сформувалася на стику психології пізнання та психології особистості. Стильові дослідження спочатку були пов'язані з установкою пояснити особистість і передбачити її поведінку за допомогою вивчення індивідуально-своєрідних способів організації пізнавальної діяльності.

Акцент у більшості особистісних теорій робиться на вивченні інтраіндивідуальних закономірностей (ідіографічний аспект), тоді як для диференціально-психологічних концепцій характернішим є акцент на вивченні феноменології й механізмів загальних закономірностей інтеріндивідуальних відмінностей (номотетичний аспект). Проте і в тому, і в іншому випадку прогресивно-орієнтовані дослідники виходять з уявлень про цілісність особистісної структури й необхідності вивчення динаміки та механізмів цих психологічних утворень.

Найперспективнішим, на наш погляд, видається «третій підхід», заснований на взаємовигідній комбінації основних відмітних ознак обох підходів. Із цієї позиції визначення особистості повинне враховувати як акцентування індивідуальних відмінностей, так й організацію окремих частин у єдине інтегроване ціле. Хоча в працях такого плану існує виражена тенденція називати виявлені відмінності темпераментальними, самі ж автори схильні давати визначення й інтерпретувати позначені явища з досить явно вираженим «особистісним ухилом» [1].

Незважаючи на очевидність життєвих фактів, практично неопрацьованою залишається проблема взаємозв'язку психічних процесів і особистісних рис, або загальної психології й психології особистості, якщо говорити про ширший контекст. Проте вже в працях перших сучасних персонологів імпліцитно існувала тенденція розглядати формування особистісних властивостей у контексті функціонування більш загальних за своєю природою ментальних явищ – когнітивних стилів [1, с.118].

Л.М.Собчик розглядає когнітивні стилі в контексті провідних особистісних тенденцій. Вона особливо підкреслює, що когнітивні стилі суттєвим чином визначають *індивідуальний стиль міжособистісної поведінки*. Він знахо-

диться в прямій залежності від типу реагування, в основі якого лежать всі ті ж провідні *когнітивно-стильові тенденції*. Тривожні інтроверти відрізняються потребою в збереженні теплих взаємин з невеликим, але особливо значущим оточенням, залежністю від лідируючої особи в групі. Ригідні (інтровертно-індивідуалістичні й педантичні) особистості характеризуються важкокоригованим суб'єктивізмом, який призводить або до конфлікту з оточенням, або до уникнення контактів. Емотивні особистості відрізняються вираженою залученістю в міжособистісні стосунки при помітному прагненні знайти в групі визнання, зайняти значущу соціальну позицію. Спонтанні (екстравертно-активні) особи прагнуть до незалежності й лідирування, проявляють високу заповзятливість у ділових відносинах [2, с.29–30].

У сукупності всі ці категорії – мотивація, емоційні особливості, тип мислення, когнітивний стиль і стиль міжособистісної поведінки – складають індивідуально-типологічну базу, на якій у процесі взаємодії з навколишнім середовищем і формуються особистісні риси. Л.М.Собчик зауважує, що «виділити поняття особистість лише як віддзеркалення соціальних аспектів існування людини, викинувши все, окрім інтеріоризованих у процесі діяльності соціальних цінностей, означає позбавити особистість індивідуального стилю, прирівняти її до соціально бажаної моделі, знеособити» [2, с.30].

Стильовий підхід розширив можливості пояснення особистості за рахунок аналізу особливостей організації її когнітивної сфери (індивідуально-своєрідних способів аналізу, структуризації, категоризації, інтерпретації, прогнозування дійсності). Тому кожний когнітивний стиль спочатку розглядався як *психологічна риса вищого порядку*, що поєднує в собі не тільки когнітивні, але й мотиваційні, емоційні та інші особистісні характеристики.

В.В.Селіванов розглядає когнітивні стилі (зокрема, полезалежність/ полезалежність) як одну з інтегральних особистісних рис, яка детермінує цілий ряд афективно-мотиваційних підструктур інтегральної індивідуальності [3].

У зв'язку зі сказаним представляє інтерес обговорення двох основних питань:

- Чи дійсно конкретні стильові параметри пов'язані з особистісними рисами й особливостями соціальної поведінки?
- Якщо існує достатньо стійка емпірична картина такого роду зв'язків, то за рахунок чого когнітивні стилі відіграють таку істотну роль в організації особистості й регуляції її поведінки?

Експериментальні результати досліджень когнітивних стилів свідчать про існування численних і різноманітних зв'язків стильових параметрів з особистісними властивостями. На операціональному рівні для вимірювання різних когнітивних стилів використовуються достатньо прості процедури, орієнтовані на виявлення, здавалося б, окремих індивідуальних відмінностей у пізнавальній діяльності (швидкості знаходження простої деталі в складній фігурі, величини інтерференції словесно-мовних і сенсорно-перцептивних функцій, опори на вузькі або широкі категорії при розумінні дійсності, точність перцептивного сканування тощо). Проте ці окремі відмінності в пізнавальній діяльності виявляються пов'язаними із широким спектром найрізноманітніших психологічних

характеристик індивідуальності, починаючи із сенсомоторики й закінчуючи механізмами психологічних захистів [4, с.265–266].

На наш погляд, сам факт такого роду глибокої включеності когнітивних стилів в особистісну організацію є додатковим аргументом на користь припущення про особливу роль стильових властивостей у детермінації психічної активності індивідуальності.

Чисельні експериментальні дослідження підтвердили, що когнітивні стилі відносяться до числа базових характеристик індивідуальності, про що свідчив їх тісний зв'язок як із біологічними, так і з соціальними чинниками [1; 4].

Генетичні дослідження когнітивних стилів стосувалися головним чином таких стильових властивостей, як полезалежність/полenezалежність (ПЗ/ПНЗ) й імпульсивність/рефлексивність (І/Р). При вивченні І/Р який-небудь істотний вплив генотипу на варіативність цього когнітивного стилю, як правило, не підтверджується.

Що стосується ПЗ/ПНЗ, тут висновки більш однозначні: висловлюється думка, що генотип визначає до 50% варіативності показників цього стилю. Інша половина дисперсії ПЗ/ПНЗ визначається різноманітними параметрами середовища [5]. У Московському близнюковому лонгітюдному дослідженні були зіставлені показники ПЗ/ПНЗ та інтелекту в дітей 6, 7 і 10 років. Генетичні кореляції, підраховані між цими показниками, збільшувалися з віком, але не перевищили величину 0,59. Цей результат, на думку авторів, свідчить про те, що в міру розвитку ПЗ/ПНЗ зближується з інтелектом за механізмами, що лежать в основі її регуляції, проте зберігає певну специфіку [6].

М.О.Холодна наводить дані про те, що когнітивні стилі змінюються з віком. При цьому вікова динаміка деяких когнітивних стилів повторює онтогенетичну динаміку основних пізнавальних функцій, що характеризується свого роду гетерогенністю. Зокрема, діти, як правило, полезалежні; потім відбувається зростання полenezалежності (її пік припадає на підлітковий та юнацький вік) із подальшим поступовим наростанням полезалежності до похилого віку. Проте Г.Віткін, посилаючись на результати лонгітюдного дослідження 30 випробовуваних віком 10, 14, 17 і 24 років, дійшов висновку, що хоча у всіх випробовуваних спостерігалось зростання ПНЗ з віком, проте рангове місце кожного індивідуума на шкалі ПЗ/ПНЗ залишалось постійним [4, с.256].

Аналогічно при відносно високому рівні гнучкості пізнавального контролю в юнацькому віці в ході онтогенезу помічається поступовий зсув на полюс ригідності з максимальними значеннями ефекту інтерференції в літньому віці. З іншого боку, з віком зростає рефлексивність, при цьому в старості здебільшого сповільнюється когнітивний темп. Крім того, літні люди звичайно використовують більш широкі категорії порівняно з представниками більш молодого віку [4].

У дослідженні під керівництвом М.О.Холодної вивчалася міра вираженості чотирьох когнітивних стилів (полезалежності/полenezалежності, імпульсивності/рефлексивності, ригідності/гнучкості пізнавального контролю й вузькості/широти діапазону еквівалентності) у юнацькому (18–20 років) і літньому (60–75 років) вікових періодах. Вони виявили, що в літньому віці на-

ростають прояви полезалежності і ригідності пізнавального контролю. У той же час між цими віковими групами відсутні відмінності в ступені точності перцептивного сканування (у поєднанні з більш сповільненим темпом ухвалення рішень) і кількості виділених груп при вільному сортуванні слів. Таким чином, у літньому віці спостерігається єдність двох ліній розвитку стильової поведінки: *регресивна* (у вигляді зростання полезалежності й ригідності) і *прогресивна* (у вигляді тенденції зростання рефлексивності й збереження здатності до категоріального узагальнення) [7].

Також експериментально підтверджено взаємозв'язок когнітивних стилів з особливостями функціонування центральної нервової системи, зокрема ПЗ/ПНЗ стилю з міжпівкульною спеціалізацією. Хоча отримані результати свідчать про суперечливий характер цих зв'язків: деякі автори говорять про переважний зв'язок ПНЗ із лівою півкулею (з урахуванням її ролі в аналітичній активності), інші – з правою (ураховуючи перцептивні механізми цієї стильової властивості), усе ж факт детермінації когнітивних стилів психофізіологічними чинниками є незаперечним. Останнім часом висловлюється припущення про особливу роль фронтальних лобових зон мозку в детермінації ПЗ/ПНЗ стилю, беручи до уваги їх регулюючі функції [8].

Таким чином, глибинні механізми когнітивних стилів опосередковано виступають детермінантами формування особистісних рис і регуляторами активності особистості.

Вельми суперечливі результати досліджень, у яких зроблено спроби встановити зв'язок між ПЗ/ПНЗ і І/Р з інтроверсією/екстраверсією. Як правило, висувається припущення про те, що ПЗ повинна співвідноситися з екстраверсією, а ПНЗ – з інтроверсією. Дійсно, психологічні портрети ПНЗ особистостей та інтровертів уражаючим чином збігаються. Проте на рівні кореляційного аналізу зв'язки між інтроверсією та ПНЗ виявляються далеко не у всіх дослідженнях [4, с.262].

М.О.Холодна цю суперечність пояснює фактом існуванням двох типів інтровертів: типових (зосереджені на власних спонуканнях, цілеспрямовані, з активним внутрішнім життям) й атипічних (мляві, апатичні, педантичні). Можливо, атипічні інтроверти є полезалежними, що, природно, позначається на величині коефіцієнтів кореляції в традиційних дослідженнях співвідношення цих змінних [4, с.262].

Представляють інтерес зв'язки когнітивних стилів із психодинамічними характеристиками індивідуальності, у тому числі з темпераментом. Отримані факти свідчать про те, що когнітивно складні особистості мають більшу соціальну пластичність, більш високий соціальний темп і меншу емоційність у соціальній сфері (за показниками опитувальника В.М.Русалова) [1].

Безперечна участь біологічних детермінант у формуванні механізмів стильової поведінки зовсім не виключає такий же безперечний вплив на особливості стильової поведінки соціокультурних чинників. У ряді досліджень було показано, що окремі когнітивні стилі «відчувають» вплив культури, середовища проживання, виду діяльності [9].

Також було показано, що ПЗ/ПНЗ стиль складається в ранньому дитинстві під впливом способу спілкування з матір'ю. При домінуванні надмірної опіки й контролю формується ПЗ стиль. Якщо при цьому обмежуються контакти з однолітками, то зростання ПЗ посилюється. Показано також, що ПЗ стиль складається в умовах як дуже великої сім'ї (разом живуть декілька поколінь), так і неповної сім'ї (що складається з матері й дитини) [4, с.264].

Таким чином, когнітивні стилі є результатом складної взаємодії біологічних і соціокультурних (середовищних) чинників.

Емпірично зафіксовані зв'язки між окремими когнітивними стилями і різними особистісними властивостями відрізняються строкатістю і певного роду суперечністю, проте ці зв'язки існують, більше того, вираженість певних полюсів когнітивних стилів співвідноситься з проявами особистісного зростання.

Емпіричні й теоретично констатовані зв'язки окремих стильових параметрів з різними особистісними рисами та особливостями соціальної поведінки можуть бути пояснені з урахуванням природи когнітивних стилів, пов'язаної зі сформованістю механізму мимовільного інтелектуального контролю (у вигляді широти й інтенсивності перцептивного сканування, урахування й структуризації контексту, імпліцитної научуваності, підключення до процесу переробки інформації системи понять різного ступеня узагальненості, оперативної зміни когнітивних схем під впливом незвичайної інформації, регуляції міри участі афективного досвіду в актах пізнавального відображення й т. д.).

Американські психологи Д.Уордел і Дж.Ройс [10] використали феноменологію когнітивних стилів як основу теорії індивідуальності. На їх погляд, хоча когнітивні стилі розглядаються переважно в контексті пізнання, вони проте в знятому вигляді містять у собі елементи афективних станів. Когнітивні стилі, таким чином, виступають як високоорганізовані риси в тому значенні, що саме вони визначають спосіб, яким в індивідуальній поведінці пов'язуються пізнавальні здібності й емоційні властивості особистості. Учені описали три «загальні стилі» – раціональний, емпіричний і метафоричний, кожний з яких характеризується певним балансом когнітивних і емоційних компонентів досвіду.

У результаті була запропонована модель інтегрованої індивідуальності, у рамках якої когнітивні стилі розглядаються як посередники, що об'єднують когнітивні й емоційні властивості суб'єкта. Стильова система виступає як інтегратор когнітивної та афективної сфер, здійснюючи тим самим вплив на такі властивості індивідуальності, як Образ світу, Образ Я і стиль життя [10].

Висновки. Когнітивні стилі як метакогнітивні утворення характеризують, по-перше, здатність до побудови об'єктивованих ментальних репрезентацій дійсності і, по-друге, здатність до саморегуляції власних афективних станів. Відповідно, міра вираженості стильових характеристик, як можна припустити, визначає потенціал об'єктивування в оцінках, думках, позиціях і вчинках особистості – саме тому когнітивні стилі виявляються пов'язаними з таким широким спектром як індивідних характеристик, так й особистісних рис та особливостей соціальної поведінки індивідуальності.

На наш погляд, когнітивні стилі, будучи значною мірою генетично детермінованими функціями, починають активно формуватись і функціонувати вже в ранні періоди онтогенезу. Усі подальші соціальні впливи, на основі яких формуються власне особистісні структури, тією чи іншою мірою «опосередковуються» когнітивним стилем у цілому та його окремими складовими. Таким чином, особистість у контексті когнітивно-стильового підходу є результатом складної взаємодії біологічних і соціокультурних чинників, а когнітивні стилі є однією з детермінант, що виконують наскрізну регуляцію поведінки на всіх рівнях інтегральної індивідуальності й детермінують формування її особистісних рис.

1. Русалов В. М. Темперамент и своеобразие когнитивной сферы личности / В. М. Русалов, С. Э. Паралис // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12. – № 5. – С. 118–122.
2. Собчик Л. Н. Психология индивидуальности : Теория и практика психодиагностики / Л. Н. Собчик. – С. Пб. : Речь, 2003. – 624 с. : ил.
3. Селиванов В. В. Мышление в личностном развитии субъекта / В. В. Селиванов ; науч. ред. А. В. Брушлинский. – 2-е изд., доп. и перераб. – Смоленск : Универсум, 2003. – 311 с.
4. Холодная М. А. Когнитивные стили : О природе индивидуального ума / М. А. Холодная. – 2-е изд. – С. Пб. : Питер, 2004. – 383 с. : ил.
5. Григоренко Е. Л. Моделирование с помощью LISREL : генетическая и средовая компоненты межиндивидуальной вариативности по признаку зависимости-независимости от поля / Е. Л. Григоренко, М. С. Лабуда // Вопросы психологии. – 1996. – № 2. – С. 52–72.
6. Егорова М. С. Влияние генотипа на соотношение показателей интеллекта и когнитивного стиля / Егорова М. С., Зырянова Н. М. // Генетика. – 1997. – С. 110–115.
7. Своеобразие уровневых, структурных и стилевых характеристик интеллекта в пожилом возрасте / М. А. Холодная, Н. Б. Маньковский, Н. Ю. Бачинская [и др.] // Психология зрелости и старения. – 1998. – № 2. – С. 5–13.
8. Field dependence-independence and brain organization: The confluence of two different ways of describing general forms of cognitive functioning? A theoretical review / Tinajero C., Paramo M. F., Cadaveira F., Rodriguez-Holguin S. // Perc. and Motor Skills. – 1993. – V. 77. – P. 787–802.
9. Палій А. А. Диференціальна психологія : навч. посіб. / А. А. Палій. – К. : Академвидав, 2010. – 432 с.
10. Wardell D. M. Toward a multi-factor theory of styles and their relationship to cognition and affect / D. M. Wardell, J. R. Royce // J. of Personality. – 1978. – V. 46 (3). – P. 474–505.